

e-ISSN: 2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Pamukkale University Journal of Divinity Faculty

Bahar/Spring, 2025, 12 (1), 145-170

ŞEFAAT DÜŞÜNCESİNİN KURTUBÎ TEFSİRİNDEKİ İZDÜŞÜMÜ
The Projection of the Idea of Intercession in Qurtubi's Tafsir

Hasan KILIÇ

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, hkilic@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5192-3444.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types:	Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş Tarihi / Received:	12.02.2025
Kabul Tarihi / Accepted:	21.04.2025
Yayın Tarihi / Published:	30.06.2025
Cilt / Volume:	12
Sayı / Issue:	1
Sayfa / Pages:	145-170

Atıf / Cite as: Kılıç, Hasan. "Şefa'at Düşüncesinin Kurtubî Tefsirindeki İzdüşümü" (The Projection of the Idea of Intercession in Qurtubi's Tafsir) *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Pamukkale University Journal of Divinity Faculty* 12/1 (2025), 145-170. Doi: 10.17859/pauifd.1638716.

İntihal / Plagiarism: Bu makale, Ithenticate intihal tarama programı ile taranmıştır. Ayrıca iki hakem tarafından da incelenmiştir. / This article has been scanned with Ithenticate plagiarism screening program. Also this article has been reviewed by two referees.

Çıkar Çatışması / Conflict of Interest: Yazar çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. The Author declared that there is no conflict of interest.

Finansal Destek / Grant Support: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The authors declared that this study has received no financial support.

www.dergipark.gov.tr/pauifd

2148-4899

Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (PAUİFD) 145- 170
ŞEFAAT DÜŞÜNCESİNİN KURTUBÎ TEFSİRİNDEKİ İZDÜŞÜMÜ*

Hasan KILIÇ**

Öz

Şefaatin kapsam ve mahiyetiyle ilgili Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile arasındaki tartışmalar tefsirlere de yansımış; müfessirler müntesibi olduğu mezhep doğrultusunda muhaliflerinin görüşlerini tahlil etmiştir. Ehl-i Sünnet'e mensup müfessirlerden biri olan Kurtubî de tövbe etmeyen günahkâr müminlerin şefaatten yararlanamayacağı iddiasındaki Mu'tezile'yi eleştirmiştir. Bu eleştirilerin yoğunlaştığı bir başka nokta putlar başta olmak üzere müşrikler tarafından kutsiyet atfedilen varlıkların şefaatine yöneliktir. Kurtubî bu amaçla şefaatin gerçekleşmesini şarta bağlayan âyetleri tevhid inancı ortak paydasında çok yönlü bir okumaya tabi tutarak şirk düşüncesinin tutarsızlığını ortaya koymuştur. Kurtubî'nin konu hakkındaki görüşleri sadece şfaat âyetlerini yorumlamadan ibaret değildir. Hz. Peygamber'in efdaliyeti, cehennemin ebediliği, uhrevî büyük mükâfatların mahiyeti gibi çeşitli konularda Kurtubî ulaştığı sonuçları delillendirebilmek için şefaate ilgili bilgilerden yararlanmaktadır. Şfaat düşüncesinin taşıdığı bu önem sebebiyle çalışmada Kurtubî'nin konu hakkındaki görüşleri tahlili ve mukayeseli bir yöntemle ele alınacaktır. Bu kapsamda ulaşılan sonuçların özgünlüğünü ortaya koyabilmek amacıyla klasik tefsir kaynaklarında konuyla ilgili öne çıkan görüşlere de yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Şfaat, Ehl-i Sünnet, Mu'tezile, Kurtubî.

The Projection of the Idea of Intercession in Qurtubi's Tafsir

Abstract

The debates between Ahl al-Sunnah and Mu'tazilah about the scope and nature of intercession were reflected in the commentaries. Qurtubî, one of the Ahl al-Sunnah commentators, criticized the Mu'tazilites for claiming that sinful believers who do not repent cannot benefit from intercession. Another point where this criticism focuses is on the intercession of idols and other beings attributed sacredness by polytheists. Qurtubi's views on the subject are not limited to the interpretation of the verses of intercession. On various issues such as the Prophet's superiority, the eternity of hell, and the nature of the great rewards in the hereafter, al-Qurtubi utilizes information about intercession to prove his conclusions. Due to the importance of the idea of intercession, this study will examine al-Qurtubi's views on the subject with an analytical and comparative method. In this context, the prominent views of the commentators on the subject will also be included.

Keywords: Tafsir, Intercession, Ahl al-Sunnah, Mu'tazila, Qurtubî.

Structured Abstract

In his exegesis, al-Qurtubî approached the subject of intercession in line with the views of Ahl al-Sunnah, to which he belonged, and in this context, like other commentators, he criticized the Mu'tazilites' approach, which limited intercession as an element of divine

* Yazar makalede etik kurul izni gerektirecek bir durum bulunmadığını beyan etmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, hkilic@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5192-3444.

reward only to increasing the degrees of the believers, from various angles. The narrations consisting of famous hadiths and reports are one of the most important sources that al-Qurtubî utilizes to substantiate his views in this context. Therefore, al-Qurtubî's point of departure in evaluating the verses related to intercession is the relevant narrative material rather than the literal meaning of the Qur'anic expressions. When he analyzed the content of the verses related to intercession, al-Qurtubî emphasized the information and messages aimed at the correction of the idea of intercession based on the understanding of shirk in the period of revelation, as well as the confirmation of the views of Ahl al-Sunnah. In this context, he first proved that the notion that idols would intercede has no basis or foundation. Unlike other commentators, al-Qurtubî interpreted most of the expressions indicating that the polytheists followed the belief in the impossibility of the intercession of idols. In addition, Qurtubî reaches the final conclusion that idols cannot intercede based on the signs and indications of the verses that link the intercession of prophets and angels to the permission and authorization of Allah. Qurtubî's purpose here is to express the truth that intercession has no meaning and significance except for the believers. He arrives at certain judgments and conclusions or provides evidence for them based on his knowledge of intercession in some matters pertaining to the principles of faith. Describing intercession as an exalted station in which the one whom Allah Almighty allows to intercede is honored and valued, al-Qurtubî accepted the Prophet's intercession to facilitate the reckoning on the Day of Judgment as the most important evidence pointing to his superiority. Since intercession is the most important indicator of a person's value in the eyes of Allah, al-Qurtubî expanded the scope of the Prophet's intercession as much as possible. As a projection of the same understanding, al-Qurtubî explained the expressions and phrases left ambiguous in the Qur'an to emphasize the uniqueness of the divine reward with the intercession authority to be granted to the righteous among the believers. The most important sources that al-Qurtubî used in shaping the idea that hell will be eternal for the disbelievers are the hadiths and narrations about intercession. Qurtubî analyzed the verses that emphasize that hell will be eternal because sinful believers will be saved from hell through intercession in a way that is directed towards polytheists. However, the fact that the period before intercession corresponded to a period of punishment for sins committed also caused al-Qurtubî to evaluate this situation in terms of divine punishment rather than reward. Therefore, it can be said that al-Qurtubî's idea of intercession has a central importance in his exegesis in terms of enabling inferences to be drawn in various areas of religion.

GİRİŞ

Kur'an'daki ilâhî beyanların önemli bir bölümü, şirk inancı ve bu inancın farklı şekillerde tezahür eden anlayış ve uygulamalarını izale ve ıslah etme amacı taşımaktadır. Zira insanın zihin ve gönül dünyası şirke ait kalıntı ve unsurlardan temizlenmediği takdirde tevhid inancına dayalı bir hayat düzenini tahkim edebilmek tam anlamıyla mümkün değildir. Bu nedenle yirmi üç yıl gibi uzun bir süreç çerçevesinde peyderpey nâzil olan Kur'an vahyi, ilâhî rızayı gerektiren davranış biçimlerini telkin etmenin yanı sıra vicdanlarda kök salan şirke dayalı çarpık duygu ve düşüncelerden muhatapları arındırmaya çalışmıştır. Nüzûl ortamında aslî anlam ve amacından çıkarılarak şirkin adeta en belirgin unsuru haline gelen şefaât anlayışına ilişkin Kur'an'da zikredilen bilgilerin bu amaca yönelik olduğu söylenebilir. Öyle ki konu hakkındaki ilâhî beyanlar müşriklerin putlar başta olmak üzere kutsiyet atfettikleri varlıkların şefaât edecekleri şeklindeki düşüncelerini reddederken aynı zamanda Allah'ın belirlediği çerçevede ve O'nun yetki verdiği kişiler aracılığıyla şefaatin gerçekleşeceğine vurgu yapmaktadır.

Şefaatin mahiyet ve kapsamıyla ilgili âyetlerde çizilen bu genel perspektifte rağmen itikadî mezheplerin teşekkül süreciyle birlikte büyük günah işleyenlerin, cehenneme girenlerin şefaatten yararlanıp yararlanmayacağı hususu başta olmak üzere konuyla ilgili çeşitli tartışmalar yaşanmıştır. Bu çerçevede Mu'tezîle, şefaati sadece müminlerin derecelerini arttıran bir mükâfat unsuru olarak yorumladığı için günahkâr müminlere şefaatin fayda sağlamayacağını iddia ederken; Ehl-i Sünnet ise inkârcılar dışında büyük günah işleseler dahi iman eden herkesin şefaât çerçevesinde bağışlanabileceğini belirtmiştir.¹ Mezhepler arasındaki bu tartışmaların tefsir kitaplarına yansması sonucu her müfessir kendi zaviyesinden şefaât âyetlerini ele alıp değerlendirmiş, muhaliflerinin ileri sürdüğü görüşleri ise reddetme cihetine gitmiştir. Tefsirinde bu konuyu ayrıntılı bir şekilde analiz eden müfessirlerden biri de Kurtubî'dir. Meşhur hadis ve rivayetler çerçevesinde şefaatin anlam ve mahiyetini belirleyen Kurtubî aynı zamanda bu düşüncenin kapsam ve sınırını oldukça daraltan Mu'tezîlî yaklaşımı çeşitli açılardan tenkit etmiştir. Kurtubî şefaâtle ilgili âyetlerdeki mana ve maksadı ise nüzûl sürecini dikkate alan bir yöntemle ortaya koymuş, muhatapların zihinlerindeki şefaât algısını tashih etme hususundaki ilâhî yönlendirmeler hakkında çeşitli tespit ve değerlendirmelerde bulunmuştur. Bunun yanı sıra itikadî ve gaybî konular başta olmak üzere Kurtubî'nin ulaştığı sonuçların, vazettiği birtakım hükümlerin delil ve dayanağını aynı şekilde şefaât anlayışı çerçevesinde dile getirdiği fikir ve görüşler teşkil etmektedir. Bazı müfessirlerin konu hakkında yaklaşımları incelenmekle birlikte şefaât düşüncesinin Kur'an'ı yorumlamada sahip olduğu bu öneme rağmen Kurtubî'nin şefaât anlayışını, bu kapsamdaki âyetleri yorumlama yöntemini ele alan herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır.² Makale söz konusu eksikliği giderme kapsamında telif edilmiş olup Kurtubî'nin şefaât anlayışını ve bu anlayışın tefsirdeki etkisini bütüncül bir bakış açısıyla incelemeyi amaçlamaktadır. Bunun için diğer çalışmalardan farklı olarak ele alınan konu sadece müfessirin şefaât âyetlerine yönelik tahlilleriyle sınırlandırılmamıştır. Şefaât ile doğrudan ilgili olmadığı halde Kurtubî'nin kimi âyetlerden hareketle bazı meseleleri şefaât düşüncesi çerçevesinde anlamlandırma

¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî es-Semerkandî, *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mecdî Beslûm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005), 2/236; Ebu'l-Hasan b. Ahmed b. Abdilcebbâr el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988), 688; Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012), 1/279; Sa'düddîn Mes'ûd b.Ömer et-Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id'in-Nesefî*, thk. Ali Kemal (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2014), 110.

² Müfessirlerin şefaât hakkındaki görüşleri doğrultusunda yapılan bazı çalışmalarla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Narol, "Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbâr'ın Şefaât Konusundaki Âyetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2015), 125-144; Mustafa Şen, "Maturidi'nin Tefsiri Bağlamında Şefaât", *EKEV Akademi Dergisi* 22/73 (2018), 485-512; Abdurrahim Kaplan, "İbn Atıyye Tefsirinde Şefaât", *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 149-175; Mehmet Seyid Gecit, "Mu'tezile'nin Şefaât, Nesih ve Keramet Konularındaki Âyetlerle İlgili Te'villerinin Analizi", *Genç Mütefekkirler Dergisi* 4/1 (2023), 184-203; Yakup Ertuğrul - Ahmet Akgüç, "Fahreddin Râzî'nin Şefaât Konusunda Mu'tezile Eleştirisi", *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2024), 267-298.

ve açıklama çabası da makalede irdelenmiştir. Ayrıca elde edilen sonuçlar, klasik tefsir literatüründeki bilgi malzemesiyle mukayese edilerek Kurtubî'nin şefaitle ilgili yaptığı değerlendirmelerin özgünlük ve orijinalitesi hakkında belirli bir kanaate ulaşılmaya çalışılmıştır. 1. Kurtubî'nin Şefaât Âyetlerine Yaklaşımı

Meşhur hadis ve rivayetler çerçevesinde müntesibi olduğu Ehl-i Sünnet'in şefaât anlayışını tefsirine yansıtan Kurtubî aynı zamanda görüşlerini temellendirmede âyetlerin ihtiva ve işaret ettiği anlamlardan da oldukça fazla istifade etmiştir. Özellikle Mu'tezile'nin şefaati müminlerin derecelerini arttıran bir unsur olarak sınırlandıran yaklaşımlarını eleştirme ve bu çerçevede şefaatin kapsamını tespit ve teyit etmede konuyla ilgili âyetlerdeki ifade ve ibareler, Kurtubî'nin dikkate aldığı en önemli kriterler arasındadır. Bunun yanı sıra Kurtubî âyetlerdeki mana ve mesajı, şirk inancının tezahürü olarak toplumda hüküm süren şefaât algısının izale ve ıslahına yönelik çeşitli değerlendirmelerin konusu haline getirmiştir. Dolayısıyla Kurtubî'nin biri Ehl-i Sünnet'in görüşleri doğrultusunda şefaatin kapsamını tahkim eden, diğeri nüzûl ortamındaki çarpık şefaât algısını tashih eden iki yaklaşımından söz etmek mümkündür.

1.1. Şefaatin Mahiyet ve Kapsamını Belirlemesi

Şefaât, tek anlamındaki “vetr”(وَتْر) kelimesinin zıttı olup “bir nesneyi kendi benzerine ekleyip katmak suretiyle onu çift hale getirmek” şeklinde çağrışım yapan “ş-f-a” (شَفَعَ) sülâsî fiil kökünden türemiştir.³ Kelime olarak ise “kendisi dışındaki herhangi birinin suç ve günahının bağışlanması için dua etme, talebinin dikkate alınıp yerine getirilmesi, ona bir hayır verilmesi için aracılık yapma” anlamına gelmektedir.⁴ Kurtubî de benzer şekilde yavrusu olduğu halde hamile kalan, bir defada iki katı kadar süt veren dişi develeri Arapların “şâfi” (شَافِعٌ) ve “şefû” (شَفُوءٌ) olarak isimlendirdiklerini örnek göstererek şefaatin “tek olan bir şeyin çift hale gelmesi” temel anlamına sahip olduğunu belirtmiştir.⁵ Kelimenin bu kök anlamından hareket eden Kurtubî, şefaati kendi makamına ve aracı yaptığına başkasını da ilave etmek olarak tanımlanmıştır. Ona göre şefaât hakikatte, şefaati talep edilenin nezdinde şefaate aracı olanın konumunu ortaya çıkarma böylelikle kendisine şefaât edilene fayda sağlama amacı taşımaktadır.⁶ Şefaate aracı olanın konumu ön plana çıktığı için Kurtubî bu süreci, Yüce Allah'ın şefaât etme yetkisi verdiği kimsenin şeref ve değer gördüğü ulvî bir makam olarak nitelemiştir.⁷ Bu

³ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcû'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*, thk. Muhammed Tâmir (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2009), “şfa”, 604; Cemâleddîn Ebî'l-Fadl Muhammed b. Mükrim el-Ensârî b. Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), “şfa”, 5/167.

⁴ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*, thk. İbrahim Şemseddîn (Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, ts.), “şfa”, 349; İbn Manzûr, “şfa”, 5/168.

⁵ Ebû'l-Hüseyin b. Fâris b. Zekerîyyâ el-Kazvînî, *Mu'cemü mekâyisi'l-luga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun (b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979), “şfa”, 3/201; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014), 1/257.

⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/257.

⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, 3/174.

düşünce ile Kurtubî aynı zamanda şefaât edenin Allah nezdindeki konumunun, kendisi için şefaât edilenden daha üstün olduğuna işaretle bulunmuştur.

Şefaatin tanım ve mahiyetini bu şekilde belirleyen Kurtubî ardından Mu'tezîle'nin konuyla ilgili görüşleri çerçevesinde şefaatin kapsam ve sınırları hakkında genel bir değerlendirme yapmaktadır. Bu değerlendirmelere bakıldığında cehenneme giren günahkâr müminlere şefaatin fayda sağlamayacağı iddiasındaki Mu'tezîlî düşünceye eleştiri üzerine yoğunlaştığı göze çarpmaktadır. Kurtubî bunun için şefaatin Kur'an'da ilk olarak zikredildiği "*Öyle bir günden korkun ki, o gün kimse başkası için bir şey ödeyemez; hiç kimseden şefaât kabul olunmaz, hiçbir kimsenin yerine başkası kabul edilmez; onlara asla yardım da yapılmaz.*"⁸ meâlindeki âyet çerçevesinde Mu'tezîle'nin iddialarını sıralayıp tartışmakta; büyük günah işleyenlerin, günahkâr müminlerin tövbe etmeseler dahi şefaât ile bağışlanacaklarını meşhur rivayet malzemesinden yola çıkarak delillendirme yoluna gitmektedir. Ona göre Mu'tezîle şefaatin olmayacağını, bu nedenle cehenneme giren günahkâr müminlerin ebedî olarak azaba uğrayacaklarını iddia etse de Hz. Peygamber'in ümmetinden tevhid inancını benimseyen günahkâr birtakım kimselerin; meleklerin, peygamberlerin, şehitlerin ve sâlih kimselerin şefaatine nail olacağını beyan eden rivayetler yer almaktadır. Bu rivayetlerin mana itibarıyla tevatür derecesine ulaşacak miktarda çok fazla oluşu ve selef bu haberlerin sıhhati üzere icmâ etmesi, Mu'tezîle'nin şefaâtle ilgili iddialarının tutarsızlığını ortaya koymaktadır.⁹

Kurtubî tarafından dillendirilen bu ifadeler, açıkça anlaşılacağı üzere günahkâr müminlerin şefaâtle bağışlanacağını bildiren hadislerin âhâd yolla nakledilmeleri sebebiyle sıhhati sabit olmadığı, bu nedenle delil olarak kullanılamayacağı iddiasındaki Mu'tezîlî görüşleri eleştiri amacı taşımaktadır.¹⁰ Bu düşünce ayrıca âyetlerdeki umumi ifadelerin hadisler tarafından tahsis edildiğine, dolayısıyla şefaâtle ilişkili âyetlerin muhakkak surette konu hakkında nakledilen Hz. Peygamber'e ait rivayetler çerçevesinde yorumlanıp anlaşılması gerektiğine işaretle bulunmaktadır. Nitekim Mutezîlî müfessirler şefaâtle ilgili âyetleri, hadislerden bağımsız olarak müstakil bir değerlendirmenin konusu yaparak ulaşılan mana ve hükmü genele teşmil etmişlerdir. Örneğin; Zemahşerî (öl. 538/1114) kıyamet gününde şefaatin kabul edilmeyeceğini bildiren ifadenin umumi bir olumsuzlama anlamı içermesi sebebiyle Bakara sûresi 38. âyetin kâfirlerin yanı sıra günahkârlar için de şefaatin olmayacağını delillendirdiğini belirtmiştir.¹¹

Kurtubî, Mutezîlî görüşleri tefsirinde belirlediği bu yöntem çerçevesinde irdelemekte, böylelikle de şefaât âyetlerinin kapsam ve sınırını tayin etmektedir. Şöyle ki "*Kim bir kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka bir dost da*

⁸ Hayreddin Karaman vd., *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014), el-Bakara 2/48.

⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/257-258.

¹⁰ Kâdî Abdülcebâr, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, 690.

¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/132.

*bir yardımcı da bulamaz.”*¹² âyetinde kötülük işleyenlerin büyük günah işleyenler olduğunu savunan Mu‘tezîle, Allah’ın veli kullarının bu kimselere kesinlikle yardımcı olmayacakları ve şefaet etmeyecekleri kanaatini taşımaktadır. Kurtubî ise ifadedeki tehdit ve uyarının günah işleyen herkesi kapsamına almadığını, bu nedenle âyetteki hükmün kâfirlere yönelik olarak değerlendirilmesi gerektiğini söylemiştir.¹³ Nisâ sûresindeki âyetin lafzı umumi olmasına rağmen Kurtubî’nin muhatap kitleyi kâfirlerle sınırlandıran bir yaklaşım sergilemesinin temelinde konuyla ilgili rivayetler yer almaktadır. Hz. Peygamber’den nakledilen rivayetlerde kâfirlerin yaptıklarının karşılığını cehennemde, müminlerin ise çektiği sıkıntılarla dünyada göreceği şeklindeki bilgiler¹⁴ ve bu bilgilerin sıhhatine ilişkin icmânın oluşması,¹⁵ şefaatten mahrum kalacak zümrenin inkârcılar olduğunu gözler önüne sermektedir. Aynı şekilde Kurtubî “*O gün zalimlerin ne bir dostu ne de sözü dinlenir bir şefaatchisi olacak.*”¹⁶ âyetindeki zâlimler kelimesinin, günahkâr ve âsi müminlerden ziyade kâfirleri kapsamına aldığını icmâdan hareketle delillendirmektedir.¹⁷

Şefaatin mahiyetini belirleme ve teyit etme noktasında Kurtubî’nin başvurduğu yöntemlerden birisi de Kur’ân âyetlerini referans göstermesidir. O, görüşlerini destekleyen âyetlerle ilgili yaptığı izahlar ve bu çerçevede Hz. Peygamber’den gelen açıklamalar doğrultusunda şefaet konusuna açıklık getirmektedir. Kurtubî örneğin; “*Onlar Allah’ın razı olduklarından başkasına şefaet edemezler.*”¹⁸ âyetindeki Allah’ın rızasına eren kullardan maksadın, tevhid inancına sahip muvahhid kimseler olduğunu, benzer mahiyetteki “*O gün Rahmân’ın katında ahit alandan başkasının şefaet hakkı olmayacaktır.*”¹⁹ âyeti ile teyit etmektedir. Zira Hz. Peygamber bu âyetin izahı bağlamında ahit alanların, iman eden ve Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmayan müminler olduğunu açıklamıştır.²⁰ Müfessirler de Hz. Peygamber’in bu açıklamaları doğrultusunda “lâ ilâhe illallah” diyerek imanını izhar eden herkesin Allah’ın rızasına eren kullar zümresinden olduğu hususunda görüş birliğine varmışlardır.²¹ Dolayısıyla bu konuda oluşan icmâ, şefaatten mahrum kalacak kitlenin Mu‘tezîle’nin aksine kâfirler

¹² en-Nisâ 4/123.

¹³ Kurtubî, *el-Câmi*‘, 1/258.

¹⁴ Ebu’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2011), “Birr”, 52; Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş’as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *es-Sünen*, thk. Heysem b. Nizâr Temîm (Beyrût: Dâru’l-Erkâm, 1999), “Cenâiz”, 1; Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmiu’s-sahîh* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2014), “Tefsir”, 4.

¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi*‘, 5/254.

¹⁶ el-Mü’min 40/18.

¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi*‘, 1/258.

¹⁸ el-Enbiyâ 21/28.

¹⁹ Meryem 19/87.

²⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî el-Buhârî, *el-Câmiu’s-sahîh*, thk. Mahmud Muhammed Nassar (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 2015), “Tevhîd”, 1; Müslim, “İman”, 50; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsneid*, thk. Şuayb el-Arnâvut-Âdil Mürşid (Beyrût: Müessesetü’r-Risâle, 2001), 36/317.

²¹ Kurtubî, *el-Câmi*‘, 1/258.

olacağını delillendirmektedir. Mu'tezîle ise mezkûr âyet çerçevesinde Allah'ın fâsık kimseden razı olmadığını, bu sebeple şefaâtle affedilmeyeceğini belirterek, şefaate ehil kimselere ancak sevaplarını arttırma hususunda şefaât edileceği görüşünü savunmuştur.²² Bu çerçevede ayrıca meleklerin "tövbe edenleri ve yolundan gidenleri bağışla."²³ şeklinde Allah'a niyazda bulunduğu âyeti referans gösteren Mu'tezîle, "ahit alanların" günahlarından tövbe eden kişilerden ibaret olduğunu belirtmiştir. Meleklerin bu niteliklere sahip kimselere şefaâtları söz konusu olduğuna göre peygamberlerin büyük günah işleyenlere değil de tövbe eden kimselere şefaât etmesi gerekmektedir.²⁴

Mu'tezîle'nin âyetler çerçevesinde yaptığı bu izaha karşı Kurtubî; "tövbe edenlerin" şirkten dönenler, "senin yoluna uyanlar" ibaresinin ise müminlerin yoluna uyanlar anlamı içerdiği hususunda müfessirlerin ittifak ettiğine vurgu yapmıştır.²⁵ Kurtubî ayrıca Mu'tezîle tarafından ileri sürülen Allah'ın tövbeleri kabul etmekle yükümlü olduğu düşüncesinin, âyete getirilen bu yorumla tutarsızlık arz ettiğini belirtmiştir. Şöyle ki günahkârların tövbesinin kabul edilme zorunluluğu, tövbe edenlerin kendileri hakkında şefaate ve istiğfarda bulunulmasına ihtiyaçlarının olmadığına işaret etmekte, bunun sonucunda ise şefaât tamamen anlam ve amacını yitirmektedir.²⁶

Mu'tezîle'nin iddiaları ekseninde Kurtubî'nin tartışmaya açtığı hususlardan birisi de "Şefaâtim ümmetimden büyük günah işleyenler içindir"²⁷ şeklindeki meşhur rivayetin yaptığı anlam çağrışımına yöneliktir. Bu hadisin âhâd yolla nakledilmesi sebebiyle şefaât konusunda delil olarak kullanılmayacağı görüşünde olan Mu'tezîle âlimleri, söz konusu rivayet kabul edildiği takdirde büyük günah işleyenler dışında şefaâtin hiçbir anlam ifade etmeyeceği kanaati taşımaktadır. Kurtubî hiç kimsenin Allah'ın lütuf ve rahmeti olmadan günahlardan arınmasının mümkün olmadığını, bu nedenle de mümin olan herkesin kusurları sebebiyle şefaate nail olmayı Allah'tan talep edeceğini belirterek yapılan bu itiraza cevap vermektedir.²⁸ O, bu görüşünü Hz. Peygamber'in bizzat kendisini de işaret ederek Allah'ın rahmeti olmadan hiç kimsenin kurtuluşa eremeyeceği beyanı üzerinden delillendirmekte ve teyit etmektedir.²⁹

²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/102.

²³ el-Mü'min 40/7.

²⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/258.

²⁵ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Belhî, *Tefsîrü'l-kebîr*, thk. Ahmed Füreyd (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 3/143; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2010), 9/730; Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Abdü'l-Maksûd b. Abdî'r-Rahîm (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 5/145; Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 7/71.

²⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/258.

²⁷ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 23; Tirmizî, "Kıyâme", 12; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 30/439.

²⁸ Kurtubî, *el-Câmi'*, 1/258-259.

²⁹ Buhârî, "Rikâk", 18; Müslim, "Sıfatü'l-Kıyâme", 71; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 16/67.

Zikredilen bu örneklerden açıkça anlaşılacağı üzere Kurtubî inkârcıların şefaatten mahrum kalacakları, günahkâr müminlerin ise kıyamet gününde peygamberlerin, meleklerin ve sâlih kulların şefaatine nail olacakları düşüncesi üzerinden şfaat âyetlerini değerlendirmektedir. Onun bu konudaki düşüncesini şekillendiren en önemli bilgi kaynağı, Hz. Peygamber'den nakledilen rivayetler ve bu rivayetler doğrultusunda görüş birliğine varılan yorum ve izahlardır. Bu nedenle Kurtubî, referans gösterdiği âyetleri doğrudan anlama ve yorumlama konusu yapmamakta hatta Hz. Peygamber'in açıklamaları ve bu çerçevede oluşan genel kanaat dışında kendi düşüncelerine yer vermekten olabildiğince kaçınmaktadır.

1.2. Şirke Dayalı Şfaat Algısını Tashih Etmesi

Müşriklerin şefaitle ilgili düşünceleri şirke ait unsurları ihtiva eden, şirkle bütünleşen bir temel üzerine şekillendiği için Kur'an'da bu konu farklı ifade ve üsluba sahip âyetler çerçevesinde ele alınmıştır. Zira toplumda kök salan ve şirkin en belirgin tezahürü haline gelen şfaat anlayışını tamamen ortadan kaldırabilmek aynı zamanda da bu anlayışı tevhid inancı ekseninde yeniden ihya ve inşa edebilmek, farklı ilâhî müdahalelerin etkin şekilde kullanılmasını zorunlu kılan bir eğitim sürecini gerektirmektedir. Kur'an'da şfaati tamamen nefyeden âyetlere karşılık;³⁰ şfaatte bulunmayı Allah'ın izin, yetki ve şartına bağlayan ifadelerin³¹ önemli bir yekûn tutması gözetilen bu amaçlarla ilişkilidir.

Kurtubî şefaitle ilgili âyetleri değerlendirmede bu hususiyeti dikkate alarak nüzûl ortamındaki müşriklerin şirke dayalı görüşlerinin tenkit edildiği tavır ve tutumları gündeme getirmektedir. Bu çerçevede Kurtubî'nin vurguladığı en önemli husus putların Allah nezdinde şfaat edeceğine dair düşüncenin hiçbir temeli ve delili bulunmadığıdır. Nitekim *"Göklerde ve yerde Allah'ın bilmediği bir şeyi O'na bildirmeye mi kalkışıyorsunuz?"*³² âyeti çerçevesinde müşriklerin âhirette hiçbir fayda ve zararı söz konusu olmayan birtakım varlıklardan şfaat beklentisi içerisine girmeleri Kurtubî'ye göre bilgisizliklerinin ulaştığı nihaî dereceyi yansıtmaktadır. Bu cehâlet ise putlar sayesinde dünya hayatının geçim kaygı ve korkusunun üstesinden gelebilecekleri düşüncesinin yanı sıra putların âhirette şfaat edecekleri inancıyla ilgili bir beklentiye de içermektedir.³³

Kurtubî ayrıca müşriklerin şfaat beklentilerini ifade eden söz ve düşüncelerini Kur'an'da yergi konusu olan tavır ve tutumlarla ilişkilendirmiştir. Bu sebeple kesinlikten uzak, şüphe ve kuşku içeren bilgileri kapsamına alan "zan" kavramını *"Onların çoğu sadece zanna uyuyor"*³⁴, *"Onlar sadece zanlarının peşinden gidiyor ve yalan söylüyorlar."*³⁵ âyetleri çerçevesinde müşriklerin şfaat anlayışlarına yönelik

³⁰ el-Bakara 2/48, 123, 254; Rûm 30/13; Yâsîn 36/23; el-Müddessir 74/48.

³¹ el-Bakara 2/255; Yûnus 10/3; Meryem 19/87; Tâhâ 20/109; Sebe 34/23; en-Necm 53/26.

³² Yûnus 10/18.

³³ Kurtubî, *el-Câmi'*, 8/205.

³⁴ Yûnus 10/36.

³⁵ Yûnus 10/66.

değerlendirme konusu yapmıştır. Ona göre bu âyetler, putların şefaât edeceği ve kendilerine fayda sağlayacağı konusundaki müşriklerin düşüncelerinin temelsiz tahminlere dayandığını, atalarını taklit etme dışında ellerinde herhangi bir delil olmadığını beyan etmektedir.³⁶ Bu durum ise dile getirilen söz ve düşüncelerin asılsız olduğunu ve iftira niteliği taşıdığını gözler önüne sermektedir ki Kurtubî “*Allah hakkında yalan yanlış şeyler uydurandan daha zalim kim vardır?*”³⁷ âyetinin Allah’ın ortağı ve evladı bulunduğunu iddia eden, putları Allah nezdinde şefaâtçiler olarak konumlandıran müşrikleri kınama amacı taşıdığını belirtmiştir.³⁸

Kur’an’da putların şefaâtini reddeden ilâhî beyanların eleştiri dozu âhiret sahnelerinden yapılan iktibaslarla bir hayli artmakta, putların fayda sağlayamayacağı hususu müşriklerin ebedî azapla karşılaştıkları esnadaki çaresizlik ve pişmanlıklarını izhar eden duygular üzerinden vurgulanmaktadır. “*Unutma o günü ki onları hep birden toplayacağız; sonra da Allah’a ortak koşanlara, nereden boş yere davasını güttüğünüz ortaklarınız? diyeceğiz*”³⁹ âyetindeki sorgu, sergilenen tutum ve davranışların sebebini öğrenmekten ziyade müşriklerin şirk anlayışlarından dolayı onları azarlama ve kınamayı içeren bir tehdit ifadesidir. Bu durum müşriklerin yardım ve desteğe en çok ihtiyaç duydukları ahiretteki zaman diliminde putları bulamamaları sebebiyle ümitsizliğe düşmeleri olarak açıklanmıştır.⁴⁰ Kurtubî ise müphem olarak bırakılan bu hususu putların müşrikler için şefaât edeceği ve kendilerini Allah’a yaklaştıracığı şeklindeki şirk inancıyla ilişkilendirmiştir.⁴¹ Benzer ifadeleri Kurtubî “*Yaratılışınızda ortaklarımız zannettiğiniz şefaâtçilerinizi de yanınızda görmeyeceğiz. Andolsun, aranız açılmış (tanrı) sandığınız şeyler sizi bırakıp gitmiştir.*”⁴² mealindeki âyet çerçevesinde de dillendirerek putların şefaât edeceği şeklindeki düşüncenin Kur’an tarafından kesin bir dille reddedildiğine işarette bulunmuştur.⁴³

Şefaati Allah’ın izin ve yetkisine bağlayan âyetleri de Kurtubî şirkin tezahürü çerçevesinde oluşan algıyı tashih etme doğrultusunda ele almakta ve yorumlamaktadır. “*O’nun izni olmadan nezdinde kim şefaât edebilir*”⁴⁴, “*O izin vermedikçe şefaât edecek biri de yoktur.*”⁴⁵ âyetleri Kurtubî’ye göre peygamberlerin, âlimlerin, cihat edenlerin, meleklerin ve bunların dışında ilâhî ikrama mazhar olan kimselerin yapacağı şefaatin ancak Allah’ın izin ve rızası ile gerçekleşeceğini vurgulamakla birlikte diğer taraftan

³⁶ Kurtubî, *el-Câmi*’, 8/219.

³⁷ Hûd 11/18.

³⁸ Kurtubî, *el-Câmi*’, 9/14.

³⁹ el-Enâm 6/22.

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/13; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl ve esrâru’t-te’vîl* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2015), 1/296; Ebüssuûd Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ el-İmâdî, *İrşâdü’l-akli’s-selîm ilâ mezâya’l-Kitâbi’l-Kerîm*, thk. Hâlid Abdulğânî Mahfûz (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2010), 3/208.

⁴¹ Kurtubî, *el-Câmi*’, 6/258.

⁴² el-Enâm 6/94.

⁴³ Kurtubî, *el-Câmi*’, 7/29.

⁴⁴ el-Bakara 2/255.

⁴⁵ Yûnus 10/3.

putların müşriklere şefaati etmelerinin imkânsız olduğuna işarete bulunmaktadır.⁴⁶ Esasında istisna edatlarıyla şefaatin gerçekleşeceğini ihsas eden bu tarz ifadeler putların değil başta melekler olmak üzere müşriklerin ilâhî kutsiyet atfettiği varlıkların şefaatiyle ilişkilidir. Nitekim gerek “*Göklerde nice melekler vardır ki, Allah dilediği ve razı olduğu kulları için izin vermedikçe onların bile şefaati hiçbir fayda sağlamaz.*”⁴⁷ ifadesinde meleklerle yapılan açık vurgu gerekse “*Onlar Allah’ın razı olduklarından başkasına şefaati edemezler ve Allah korkusundan titrerler.*”⁴⁸ âyetinin bağlamından meleklerden övgüyle söz edilmesi bunun açık göstergesidir. Elbette şefaati Allah’ın iznine bağlayan buna benzer âyetlerde kendilerinden şefaati beklenen başka varlıklar olduğu da söylenebilir. Ancak Kur’an’da bu varlıklar arasında zikredilen âyetlerden de anlaşılacağı üzere sadece melekler bahis konusu edilmiştir.⁴⁹ Kurtubî ise farklı olarak bu ifadelerin ayrıca putların şefaati edemeyecekleri hususunda anlam çağrışımı yaptığını belirtmiştir. Ona göre ilâhî karar vuku bulmadan peygamber ve meleklerin dahi şefaati yapamayacaklarının beyan edilmesi, bu niteliklerden mahrum kalan cansız varlıklardan şefaati beklemenin tutarsızlık ve anlamsızlığını ortaya koymaktadır.⁵⁰

Kurtubî aynı hususu meleklerin şefaati etme izni verildiği sıradaki tavır ve davranışlarını tasvir eden “*Sonunda kalplerinden korku giderilince, “Rabbimiz ne buyurdu?” derler. Onlar da şu cevabı verirler: “Hak olanı buyurdu. O yücedir, uludur.”*”⁵¹ mealindeki âyet çerçevesinde dile getirmektedir. Mezkûr âyet, âhiret gününün dehşeti karşısında şefaati izni verilen meleklerin bu emri yerine getirme hususunda herhangi bir kusur işleme endişesiyle korkuya kapılacaklarını, ardından bu emrin gereğini yerine getireceklerini beyan etmektedir. Bu açıdan “hak” ile kastedilen meleklerle şefaati etme izni ve yetkisidir.⁵² Kurtubî’ye göre bu ifadeler seçkinliklerine ve üstün konumlarına rağmen kendilerine izin verilmediği sürece meleklerin bile hiç kimseye şefaati etmelerinin mümkün olmadığına dair bilgilendirme ve uyarı amacına mebnidir. Bu nedenle Kurtubî şefaate izin verildiği esnada meleklerin baygın bir duruma düşeceği bilgisinden hareketle “peki putlar nasıl şefaati edebilecekler ya da sizler kıyameti kabul etmezken nasıl şefaati umabilirsiniz?” şeklindeki sorularla cansız varlıkların ve şeytanların değil de Yüce Allah’a itaat eden, O’ndan korkan meleklerin şefaati etmelerinin fayda sağlayacağını vurgulamıştır.⁵³ Yapılan bu değerlendirmelerden açıkça anlaşılacağı üzere Kurtubî şefaate izin verme yetkisini Allah’ın iradesine bağlayan

⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi*’, 3/178.

⁴⁷ en-Necm 53/26.

⁴⁸ el-Enbiyâ 21/28.

⁴⁹ Yaşar Düzenli, *Üslub ve Semantik Açısından Kur’ân ve Şefaati* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2008), 185.

⁵⁰ Kurtubî, *el-Câmi*’, 8/196-197.

⁵¹ Sebe 34/23.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/535; Kurtubî, *el-Câmi*’, 14/189; Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, thk. Adil Ahmed el-Mevcûd (Beyrût: Dâru’l-Kütübîl-İlmiyye, 2010), 7/266; Muhammed Ali Sâbûnî, *Safvatü’t-tefâsir* (Kâhire: Dâru’s-Sâbûnî, 2009), 2/507.

⁵³ Kurtubî, *el-Câmi*’, 14/190.

âyetlerin işaret ve delaletlerinden yola çıkarak putların şefaât edemeyeceği nihâî hükmüne ulaşmakta, bu düşünceyi delillendirmektedir.

Diğer taraftan müşriklerin kendileri için putlarla birlikte Allah'ın kızları olarak nitelendirdikleri meleklerin şefaât edeceği anlayışına sahip oldukları bilinen bir gerçektir.⁵⁴ Öyle ki Nadr b. Hâris'in aralarında bulunduğu müşrik topluluğun "Eğer Muhammed'in söyledikleri doğru ise bizde melekleri dost ediniriz. Onlar şefaate etmeye daha layıktır" şeklindeki sözleri üzerine "*Allah'ı bırakıp kendilerine dua ettikleri varlıklar asla şefaât edemezler; bilerek hakka tanıklık edenler başka.*"⁵⁵ âyetinin nâzil olduğu rivayet edilmiştir.⁵⁶ Bu nedenle Kur'an'da meleklerin şefaati kabul edilmekle birlikte şirke aracı kılınan varlıkların bu şefaatinden müşriklerin hiçbir şekilde yararlanamayacakları hususu belirginleştirilmek için gerek şefaât yetkisi verilecek olanlar gerekse kendilerine şefaât edileceklerle ilgili yapılan nitelemelerde imanla ilişkili ayırıcı vasıflar ön plana çıkarılmıştır.

Kurtubî'nin de istisna edatlarıyla şefaate izin veren âyetleri yorumlamada konunun bu yönüne daima vurguda bulunduğu göze çarpmaktadır. Örneğin mezkûr âyetteki "hakka şahitlik etme" tabirinin Abdullah b. Abbas ve Said b. Cübeyr kanalıyla gelen rivayette iman edenleri simgelemesinden yola çıkan Kurtubî, bu hususu şefaatin gerçekleşme şartı olarak belirlemiştir.⁵⁷ Bu çerçevede mezkûr âyet, farklı dinî grupların şirk inancına alet ettiği kişi ve varlıkların masumiyetlerini tescilleyen tavır ve tutumlar üzerinden müşrik kitlenin şefaât anlayışlarını reddetmektedir. Nitekim rivayetlerde hakka tanıklık yapacakların kimliklerine dair meleklerin yanı sıra Hz. İsa ve Üzeyir peygamberlerin isimleri zikredilmektedir.⁵⁸ Melekler müşriklerin şefaatinin umduğu, Hz. İsa ve Üzeyir ise Yahudi ve Hristiyanların Allah'ın oğulları olarak ilâhî nitelik atfedip şefaât edeceklerine inandıkları peygamberleri temsil etmektedir.⁵⁹ Kurtubî'ye göre bunların hakka şahitlik vasfı ile tevhid ehlinde olduklarına vurgu yapılması, şirk koşulmasından hoşnut olmadıklarını ayrıca müşriklere değil de aksine kendileriyle aynı inancı paylaşan müminlere şefaât edecekleri anlamına gelmektedir.⁶⁰ Dolayısıyla Kurtubî şefaatin gerçekleşmesini şarta bağlayan tabir ve ifadeleri çok yönlü bir

⁵⁴ Muhammed İzzet Derveze, *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*, çev. Mehmet Yolcu (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011), 1/331.

⁵⁵ ez-Zuhurf 43/86.

⁵⁶ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrül-kebîr*, 3/199; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 7/147; Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*, thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010), 4/114.

⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, 16/81.

⁵⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 10/73; Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ el-Begavî, *Medîmü't-tenzîl*, thk. Halid Abdurrahman el - Akk-Mervan Sevar (Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987), 4/147; Ebû Muhammed Abdü'l-Hak b. Gâlib el-Endelüsî b. Atıyye, *Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011), 5/67.

⁵⁹ et-Tevbe 9/30; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, thk. Seyyid İmrân (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012), 11/263.

⁶⁰ Kurtubî, *el-Câmi'*, 16/81-82.

okumaya tabi tutmuş; bu çerçevede tevhid inancını hem şefaath edecekleri hem de kendisine şefaath edilecekleri tanımlayan ortak bir nitelik olarak değerlendirmiştir.

Kur'an çerçevesinde meleklerin ve putların müşrikler için şefaathlerinin mümkün olmadığını dillendiren Kurtubî aynı zamanda bazı âyetlerin işaretlerinden müşriklerin birbirlerine şefaath edemeyeceği nihâî yargısına ulaşmaktadır. *"O gün Rahmân'ın katında söz ve izin alandan başkasının şefaath hakkı olmayacaktır."*⁶¹ âyetinde söz ve izin anlamında kullanılan "ahid" kelimesi Kurtubî tarafından "imanın yanı sıra sahibinin kendisi vasıtası ile şefaath edecekler arasına ulaşabileceği bütün sâlih amelleri ifade eden kapsamlı bir lafız" olarak tanımlanmaktadır.⁶² Buna göre zikredilen âyet müminlerin birbirlerine şefaath etme imkânına kavuşacağını ifade etmektedir. Kurtubî ise bu ifadenin kâfirlerin hiç kimseye şefaatte bulunamayacağını, putların da şefaathlerinin kabul edilmeyeceğini ayrıca herhangi bir kimsenin puta tapanlar için şefaath etme imkânına sahip olamayacağı anlamı taşıdığını belirtmiştir.⁶³ Burada dikkat edilmesi gereken husus, önceki örnekten de anlaşılacağı gibi Kurtubî'nin mezkûr âyeti inkârcılara yönelik olarak tahlil etmekle birlikte şefaathin tüm muhataplarını dikkate alacak bir yaklaşımla herhangi bir kayıtla sınırlamadan anlamlandırıp yorumlamasıdır. Oysaki bu ifadenin "kâfirlerin şefaathinin mi, yoksa başkalarının onlar için yapacağı şefaathin mi kabul edilmeyeceği" noktasında Fahreddîn er-Râzî (öl. 606/1210) müfessirler arasında ihtilaf olduğunu belirterek tercihini ikinci görüşten yana kullanmıştır.⁶⁴ Kurtubî'nin farklı olarak istisna edatlarını şarta bağlayan âyetleri genel bir değerlendirme konusu haline getirmesinin temelinde, Kur'an'ın bu yorum zenginliğini destekleyen ifade ve mesajlarının bulunması gösterilebilir. Nitekim onun konuyla ilgili işaret ettiği hususların ardından inkârcılara yönelik *"artık şefaathçilerin şefaathi onlara fayda vermez"*⁶⁵ âyetini zikretmesi, hareket noktasının Kur'an'ın umumi ifadeleri olduğunu delillendirmektedir.

2. Kurtubî'nin Şefaath Düşüncesi Çerçevesinde Delillendirdiği Konular

Kurtubî şefaathle ilgili yorum ve değerlendirmeleri sadece âyetlerle sınırlı tutmamış, bu kapsamda elde ettiği bilgileri dinin çeşitli alanlarındaki birtakım nihâî hüküm ve yargıların temel dayanağı haline getirmiştir. Şefaath düşüncesi ekseninde delillendirilen bu konuların ise genellikle nübüvvet ve âhiret hayatı olmak üzere İslâm'ın inanç esasları ve gaybî esaslara yönelik olduğu göze çarpmaktadır. Kurtubî bu doğrultuda Hz. Peygamber'in efdaliyetini, cehennemde ebedi olarak kalacak gürûhun inkârcılar olduğunu delillendirebilmek ayrıca Kur'an'da müphem bırakılan uhrevî birtakım nimetlerin keyfiyetini tayin etmek için genellikle şefaathle ilgili malumattan yararlanmaktadır. Bu kapsamda oluşan malumat ise bazen hükmün bizâtihi temel

⁶¹ Meryem 19/87.

⁶² Kurtubî, *el-Câmi'*, 11/103.

⁶³ Kurtubî, *el-Câmi'*, 11/103.

⁶⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 11/262.

⁶⁵ el-Müddessir 74/48.

dayanağını teşkil etmekte, bazen ise ulaşılan sonuçları teyit etme ve pekiştirme işlevi görmektedir.

2.1. Hz. Peygamber'in Efdaliyeti

Kur'an'da bazı peygamberlerin ayırıcı vasıfları üzerinden fazilet ve üstünlüklerine işaret edilmesi, İslâm âlimlerini Hz. Peygamber'e mahsus özellik ve meziyetleri belirlemeye sevk etmiştir. Ancak âyetler çerçevesinde doğrudan Hz. Peygamber'i farklı kılan herhangi bir niteliğe açıkça temas edilmemesi, konuyla ilgili değerlendirmelerin hadis ve rivayetler özelinde yapılmasına neden olmuştur. Bu kapsamdaki bilgi malzemesine bakıldığında ise Hz. Peygamber'e bahsedilen özellikler arasında şefaât düşüncesinin ön plana çıktığı göze çarpmaktadır. Kurtubî bu düşünceye Hz. Peygamber'in üstün nitelikleri bağlamında en çok işaret eden müfessirlerden biri olarak gösterilebilir. O, tefsirinde konuyla ilgili rivayetlerden hareketle Hz. Peygamber'e bahsedilecek şefaatin kapsam ve içeriği noktasında ayrıntılı değerlendirmeler yapmıştır.

Kurtubî'nin bu kapsamdaki ilk tespiti şefaât yetkisinin, Hz. Peygamber'in Allah nezdindeki mevki ve makamının yüceliğine işaret eden en önemli özellik olduğudur. Zira Kurtubî şefaati, Allah Teâlâ'nın şefaât etmek üzere kendisine izin verdiği kimseyi şereflendirdiği manevî makam olarak açıklamıştır.⁶⁶ Bu açıdan "*Peygamberlerin bazısını bazısına üstün kıldık*."⁶⁷ âyeti kapsamında kıyamet gününde Allah Teâlâ tarafından bahsedilecek şefaât iznini, Hz. Peygamber'i diğer peygamberlerden ayıran ve üstün kılan bir nitelik olarak zikretmiştir. Kurtubî bu görüşünü delillendirmek için Hz. Peygamber'in Ademoğullarının efendisi olarak kıyamet gününde şefaât edeceği, havz ve hamd sancağının ona mahsus olacağı şeklindeki hadislerle müracaat ederek, bu özellikleri manevî bir mertebe ve üstünlük sebebi saymıştır.⁶⁸ Aynı şekilde "*Gecenin bir vaktinde kalkıp kendine mahsus nâfile bir ibadet olarak da namaz kıl ki, rabbin seni övülmüş bir makama yükseltsin*."⁶⁹ âyetinde Hz. Peygamber'in mertebe ve konumunun yüceliğini nitelemek için kullanılan "makâm-ı mahmûd" terkibi de Kurtubî'nin aralarında bulunduğu müfessirlerin ittifakı doğrultusunda kıyamet günü Allah Teâlâ'nın bütün müminler için Hz. Peygamber'e bahşedeceği şefaât yetkisi olarak açıklanmıştır.⁷⁰ Buna göre "makâm-ı mahmûd" kıyamet günü sorgulama öncesinde uzun bir süre bekleyiş sebebiyle bütün insanların sıkıntıda olduğu bir sırada ilâhî

⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 3/174.

⁶⁷ el-Bakara 2/253.

⁶⁸ Müslim, "Fedâil", 3; Tirmizî, "Tefsir", 18; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), "Zühd", 37; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/330.

⁶⁹ el-İsrâ 17/79.

⁷⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Muhammed b. Hamd b. Abdullah el-Muheyimîd (Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430), 13/443; Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 11/34; Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/201; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, 6/70; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998), 5/94.

rahmetin tecelli etmesi yolunda Hz. Peygamber'e dua ve niyazda bulunma izin ve yetkisini ifade etmektedir.⁷¹

Kıyamet günü vuku bulacak bu şefaatin “makâm-ı mahmûd” ile ilişkilendirilerek Hz. Peygamber'e mahsus kılınmasının temelinde konuyla ilgili nakledilen hadis rivayetleri bulunmaktadır. Bu rivayetlere göre hesaba çekilmek üzere mahşer yerinde uzun süre bekleyen insanlar hesabın başlatılmasını sağlamak için sırasıyla Hz. Âdem, Nûh, İbrâhim, Mûsâ ve Îsâ'dan şefaati isteyecek, fakat o günün dehşeti karşısında kimse buna cesaret edemeyecektir. Sonunda Hz. Îsâ insanlardan bunu Hz. Peygamber'den istemelerini tavsiye edecek ve onun yapacağı şefaati Allah Teâlâ kabul edip hesabı başlatacaktır.⁷² Kurtubî mezkûr terkibin mahiyetini belirleme amacıyla nakledilen bu rivayetten yola çıkarak mahşer gününde peygamberlerden birinin diğerine havale edip kabullenmekten kaçındığı şefaatin, Hz. Peygamber'in mevki ve mertebesinin yüceliğine işaret eden en büyük alamet olduğu hükmüne ulaşmıştır.

“Makâm-ı mahmûd” ve şefaati arasında doğrudan kurulan bu bağ ile şefaati yetkisine sahip olacakların Allah nezdindeki konumlarının büyüklüğüne vurgu yapılması Kurtubî'yi, Hz. Peygamber'in yapacağı şefaatin çeşitlerini ve kapsamını belirlemeye sevk etmiştir. O, bunun için Hz. Peygamber'in şefaati hakkında bilgi veren âlimlerden iktibasta bulunarak çeşitli değerlendirmeler yapmıştır. Kurtubî bu çerçevede Nakkâş'ın (öl. 351/962) Hz. Peygamber'e mahsus şefaati üç, İbn Atıyye'nin (öl. 541/1147) ise iki ile sınırlandırmasına eleştiride bulunarak şefaatin kapsamını daha geniş tutan Kâdî İyâz'ın (öl. 544/1149) yaptığı tasnif doğrultusunda görüşlerini özetlemiştir. Buna göre Hz. Peygamber, umumi şefaati başta olmak üzere birtakım kimselerin hesapsız olarak cennete girebilmeleri, müminlerin cennetteki derecelerinin artması, günahları sebebiyle cehenneme girmeleri gereken ya da cehenneme girmiş olanlar için şefaatte bulunacaktır.⁷³ Ancak Kurtubî şefaatin kapsamını olabildiğince genişleten bu bilgilerle yetinmeyerek bazı rivayetler ekseninde Hz. Peygamber'e mahsus şefaate ilavelerde bulunmuştur. Bu çerçevede Ebû Tâlib'in günahlarının hafifletilmesi için Hz. Peygamber'in niyazda bulunması şefaatin altıncı türüne örnek niteliğindedir.⁷⁴ Hz. Peygamber'in kıyamet günündeki şefaati ile Ebû Tâlib'in cehennem azabının azaltılacağına dair nakledilen haberler Kurtubî'nin görüşünü delillendirmek için müracaat ettiği kaynakların başında gelmektedir.⁷⁵ Kurtubî'ye göre bu şefaati sayesinde Ebû Tâlib'in elde edeceği fayda, günahkâr müminler gibi cehennemden kurtularak cennete kavuşma ile ilgili olmayıp sadece azabın hafifletilmesine

⁷¹ İlyas Üzümlü, “Makâm-ı Mahmûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/413.

⁷² Buhârî, “Tevhîd”, 19; Müslim, “İman”, 322; Tirmizî, “Sıfatü'l-Kıyâme”, 11.

⁷³ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 3/479; Kurtubî, *el-Câmi'*, 10/201.

⁷⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*, thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrahim (Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1425), 608.

⁷⁵ Buhârî, “Edeb”, 115; Müslim, “İman”, 357.

yöneliktir.⁷⁶ Bu bakımdan “*kâfirlere hiçbir şefaatin fayda vermeyeceği*”⁷⁷ âyetinin açık hükmüyle hiçbir şekilde çelişki arz etmemektedir.⁷⁸

Kurtubî ulaştığı hükmün kapsamını sadece Ebû Tâlib ile sınırlandırmamış, müşriklerden başkaları için de böyle bir ihtimalin söz konusu olabileceğini belirtmiştir. Ona göre inkârcıların dünyada iken işlemiş oldukları hayırlar sebebiyle kendileri için takdir edilen azabın hafifletilmesi uzak bir ihtimal değildir. Bunun tek şartı Ebû Tâlib’in durumunda olduğu gibi müşrikler hakkında herhangi bir şefaatin talep edilmesidir.⁷⁹ Kurtubî bu çerçevede şefaatin büyük günah işleyenler için vuku bulacağı ilkesinden hareketle Hz. Peygamber’in şefaatin arzulamayı mekruh gören yaklaşımı da eleştirmektedir. Ona göre hesabın hafifletilmesi için de derecelerin artması için de şefaatin vuku bulacak olması ayrıca konu hakkında rivayetler ve selefin uygulaması, Hz. Peygamber’in şefaatin talep etme hususunda delil niteliğindedir.⁸⁰

Görüldüğü gibi Kurtubî şefaât yetkisini Hz. Peygamber’i diğer peygamberlerden ayıran ve farklı kılan en önemli fazilet ve üstünlük ölçütü gördüğü için olsa Hz. Peygamber’e ait şefaatin kapsam ve sınırını olabildiğince genişletmiştir. Bunun temelinde ise Hz. Peygamber’e mahsus olarak bahşedilen nimetleri tavsif eden “makâm-ı mahmûd” terkinin meşhur hadis ve rivayetler çerçevesinde şefaât yetkisiyle ilişkilendirilmesi bulunmaktadır.

2.2. Müminlere Vadedilen Özel Bir Mükâfat Olarak Şefaât

Kendisine şefaât etme izin ve yetkisi verilenlerin büyük bir ilâhî lütfâ layık olduğu gerçeği göz önüne alındığında peygamberlerin yanı sıra şefaatte bulunacak müminlerin de bu sayede âhirette eşsiz mükâfatlara ulaşacakları söylenebilir. Sâlih kişiler vasıtasıyla yapılacak bu şefaât, cehenneme girmemiş veya bazı kötü amellerinin cezasını çekmek için cehenneme giren günahkâr müminler için söz konusu olacaktır. Muhtemelen Kurtubî bu durumu işlenen amellerin karşılığı olarak kulun fazladan ilâhî lütf ve ikrama layık olması şeklinde telakki ettiği için Kur’an’da âhiretteki ödül ve mükâfatın sınırsızlığını vurgulamak için müphem bırakılan uhrevî bazı nimetleri şefaât ile ilişkilendirmiştir. Meselâ “*Şüphe yok ki Allah zerre kadar haksızlık etmez; o zerre, bir iyilik ise onu katlar, kendi katından da büyük mükâfat verir.*”⁸¹ âyetindeki mükâfat umumiyetle ecirlerinin sınırsız bir şekilde katlanması şeklinde izah edilse de⁸² Kurtubî, Allah’ın âhirette bahşedeceği bu ikramı, sâlih kişilerin şefaati aracılığıyla müminlerin cehennemden çıkarılıp cennete girmeleri olarak yorumlamıştır.⁸³ Buna göre şefaât yetkisi verilecek olanlar, mümin kardeşlerinin dünyada iken namaz

⁷⁶ Kurtubî, *el-Câmi*’, 8/174.

⁷⁷ el-Müddessir 74/48.

⁷⁸ Kurtubî, *et-Tezkire*, 608.

⁷⁹ Kurtubî, *el-Câmi*’, 8/104.

⁸⁰ Kurtubî, *el-Câmi*’, 10/201.

⁸¹ en-Nisâ 4/40.

⁸² İbn Atiyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 2/54; Beyzâvî, *Envâru’t-tenzîl*, 1/215; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru’l-muhîd*, 3/262.

⁸³ Kurtubî, *el-Câmi*’, 5/128.

kılmaları, oruç tutmaları ve haccetmelerini gerekçe göstererek cehennemden çıkarılmaları için Allah'tan şefa'at dileyenlerdir. Onların af ve mağfirete nail olmalarının ardından Allah Teâlâ, sâlih kişilerden sırasıyla kalbinde bir dinar, yarım dinar ve zerre miktarı iman bulunan insanlar için de şefa'at etmelerini isteyecek ve onları da bağışlayarak cehennemde hiçbir mümini bırakmayacaktır.⁸⁴ Ebû Saîd el-Hudrî tarafından nakledilen bu rivayet, Kurtubî'nin mezkûr âyetin anlamını tayin etmede kullandığı en önemli argümanların başında gelmektedir. Dolayısıyla Kurtubî müminlere ihsan edilecek ödülün mahiyetini tespit etme noktasında bu rivayetten yola çıkarak bazı müminlerin cehennemden kurtulmalarına vesile olmaları için sâlih kişilere verilecek şefa'at yetkisini büyük mükâfat kapsamında yorumlamıştır.

Kurtubî aynı şekilde iman edip sâlih amel işleyenlerin daha fazla ilâhî lütuf ile ödüllendirileceğine dair benzer nitelikteki âyetleri de⁸⁵ şefa'at ile ilişkilendirmiştir. Bu çerçevede Yüce Allah'ın bazı müminleri, yakınları ve din kardeşleri hakkında şefa'atçi kılması, böylelikle de onların cehennemlik olan müminler için şefa'at etmeleri Kurtubî'ye göre kula bahşedilecek ilave bir ikramdır.⁸⁶ Bazı müfessirlerin bu ibareleri Kur'an'ın umumi lafızlarına riayet ederek benzer cümlelerle açıklama yoluna gitmesine, bazılarının ise "hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği" şeklindeki rivayetlerle mükâfatın mahiyetini müphem bırakmasına rağmen⁸⁷ Kurtubî ilâhî mükâfatın eşsizliğini vurgulamada genellikle şefa'at düşüncesini ön plana çıkarmıştır. Hatta Kurtubî, sâlih zat ve peygamberlerin cehenneme girip girmeyeceği noktasında tartışmalarına neden olan "İçinizden, oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur. Bu, rabbinin kesinleşmiş bir hükmüdür."⁸⁸ âyetindeki işkâli de şefa'at düşüncesiyle izale etme yoluna gitmiştir.

Mezkûr âyet çerçevesindeki ihtilâfın yoğunlaştığı en temel nokta uğrama anlamına gelebilecek "vürûd" kelimesinin mahiyetini doğru bir şekilde tespit etmeyle alakalıdır. Genellikle bu kelime bir mekânın doğrudan içerisine girme olarak yorumlansa da Hasan Basrî'nin (öl. 110/728) aralarında bulunduğu bazı müfessirler, "vürûd" ile doğrudan girmenin değil de yanından geçip gitme hatta yüksekçe bir yerden bakma anlamının kastedildiğini söylemişlerdir.⁸⁹ Buna göre âyette herkesin cehenneme doğrudan gireceğinden ziyade cehennemden kenarından kıyısından geçeceği ya da cehenneme bakıp onu gözleyecekleri bilgisi vurgulanmaktadır. Rivayetler ekseninde âhirette vuku bulacak bu olay, cehennem üzerine kurulan köprü ya da yolu tavsif eden sırat üzerinden geçişle mümkün olacaktır. Müminlerden kimisi sıratı hızlı bir şekilde geçerek cehennemden kurtulacak, kimisi ise bu geçiş sırasında cehenneme

⁸⁴ Buhârî, "Tevhid", 24; Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *es-Sünen*, thk. Ahmed Şemseddîn (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), "İman", 18; İbn Mâce, "Mukaddime", 9.

⁸⁵ el-Fâtır 35/30; eş-Şûrâ 42/26.

⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmi'*, 14/220; 16/19.

⁸⁷ İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 6/263; Ebüssuûd Efendi, *İrşâdü'l-akli's-selîm*, 7/55.

⁸⁸ Meryem 19/71.

⁸⁹ Begavî, *Meâlimü't-tenzîl*, 3/204; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/32-33; İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, 4/27; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, 5/189-190.

atılacaktır.⁹⁰ Kurtubî ise rivayetler çerçevesinde dile getirilen bu görüşlere itiraz etmemekle birlikte “vürûd” kelimesinin zâhîrinin girme anlamı ihtiva ettiğini dolayısıyla herkesin cehenneme gireceğini belirtmiştir. Ancak cennet ehlinin cehennemi küle çevireceği şeklindeki rivayetler müminler için ateşin serin ve selâmet olacağını, oradan esenlikle kurtulacakları anlamına gelmektedir. Bu çerçevede Kurtubî ayrıca peygamberlerin cehenneme girip girmeyeceği meselesini tartışmaya açarak günahkârların günahlarının cezalarını çekmek, Allah dostları ve bahtiyar kimselerin ise şefaât etmek için cehenneme girecekleri hükmüne ulaşmaktadır.⁹¹ Görüldüğü gibi Kurtubî konuyla ilgili işkâli gidermek için diğer müfessirlerin aksine âyetteki kelimeleri doğrudan te’vil ederek rivayetlerle uyumlu hale getirmekten ziyade metnin aslî anlamına bağlı kalma çabası içerisinde olmuştur. Bu doğrultuda Kurtubî, peygamber ve veli kulların cehennemdeki şefaâtleriyle ilgili rivayetlere yaptığı vurgu ile metin rivayet uyumunu sağlayarak görüşlerine haklılık payı kazandırmıştır.

Diğer taraftan müminlerin âhiretteki şefaâtleri akrabaları ve din kardeşleri arasında vuku bulacağı için olsa gerek Kurtubî aile bireylerini iyilik yapmaya, imanın öngördüğü tavır ve tutumlar içerisine girmeye sevk eden âyetleri değerlendirmede bu hususu göz önünde bulundurmıştır. Örneğin “*Kadınlar sizin tarlanızdır; tarlanıza nasıl isterseniz öyle yaklaşın. Kendiniz için önceden hazırlık yapın.*”⁹² âyeti aile fertlerini Allah’ın emir ve yasaklarına uyma konusunda titizlik göstererek âhiret gününe hazırlık yapmaya teşvik etmek birlikte, bazı müfessirler evlilik yoluyla çocuk ve nesle sahip olma arzusunu bu talebin bir parçası olarak yorumlamışlardır.⁹³ Kurtubî ise çocuğun dünya ve âhiret hayrını ihtiva ettiğini, ayrıca şefaât ederek cehennem için bir kalkan olabileceğini belirterek dillendirilen bu görüşün hikmet ve illetini açıklamıştır.⁹⁴

Aynı şekilde aile fertleri arasında miras paylaşımının teferruatlı olarak ele alındığı âyette ara cümle olarak zikredilen “*Babalarınız ve oğullarınızdan hangisinin fayda bakımından size daha yakın olduğunu bilemezsiniz.*”⁹⁵ ifadesinin maksadını belirlemede Kurtubî’nin şefaât düşüncesine vurgu yaptığı göze çarpmaktadır. Şöyle ki âyette zikri geçen faydanın dünyaya mı yoksa âhirete mi yönelik olduğu hususunda müfessirler çeşitli tercihlerde bulunmuşlardır.⁹⁶ Kurtubî ise âyetteki lafzın kapsamını sınırlandıran herhangi bir delilin bulunmamasından yola çıkarak konuyu her iki aleme hitap edecek bir bakış açısıyla yorumlamıştır. Bu çerçevede çocuğun yaptığı dua, infak ettiği sadaka ile babanın âhiretteki derecesinin yükselmesine vesile olması dünyaya

⁹⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Darânî (Riyad: Dâru’l-Muğnî, 2000), “Rikâk”, 89; Tirmizî, “Tefsir”, 19.

⁹¹ Kurtubî, *el-Câmi*’, 11/93.

⁹² el-Bakara 2/223.

⁹³ Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîrû’l-kebîr*, 1/118; Mâtürîdî, *Te’vilâtü Ehli’s-Sünne*, 2/139; İbn Atıyye, *el-Muharrerü’l-vecîz*, 1/300.

⁹⁴ Kurtubî, *el-Câmi*’, 3/64.

⁹⁵ en-Nisâ 4/11.

⁹⁶ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 3/670; İbnü’l-Cevzî, *Zâdû’l-mesîr*, 1/377; Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *ed-Dürü’l-mensûr fî tefsîri’l-me’sûr* (Beyrût: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 2010), 2/224.

yönelik beklentiyi içermektedir. Âhirette ise çocuğun daha yüksek mevkide olması halinde aynı mertebeye gelmeleri için babası için tam aksi bir durumda ise babanın evladı için şefaathane olacağının söz konusu edilmesi bu faydanın mahiyetini açıklamaktadır.⁹⁷ Kurtubî ayrıca “İman eden, soylarından gelenlerin de aynı iman ile kendilerini izledikleri kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız.”⁹⁸ âyetindeki uhrevî müjdenin baba ve evlat arasında bu şekilde gerçekleşecek şefaathane ile tahakkuk edebileceğine işarette bulunmuştur. Ona göre babalar ve evlatlar dünyada yardımlaşma, birbirlerini koruyup gözetme, âhirette ise şefaathane ile birbirlerine fayda sağlayacak olup bu husus bütün akrabalar için geçerlidir.⁹⁹

Kurtubî'nin bu izahına bakıldığında onun baba ve evlat başta olmak üzere akrabalar arasındaki menfaat ilişkisinin hikmetini âhiretteki mükâfat çerçevesinde yoğunlaştırdığı söylenebilir. Söz konusu mükâfat ise şefaathane yetkisi ve bu yetki ile aile fertleri ve yakınların Allah nezdindeki derecelerinin yükseltilmesidir. Kurtubî'ye göre bu durum aynı zamanda cennetlik müminlerin aile ve yakınlarıyla âhirette buluşacağına dair Tûr sûresi 21. âyette beyan edilen ilâhî müjdenin gerçekleşme şekline ilişkin bilgiler içermektedir.

2.3. Cehennem Kâfirler İçin Ebedî Oluşu

Âhiret hayatının mahiyetiyle ilişkili hususlar arasında özellikle cehennemin ebedîliği meselesi en temel tartışma konularından biri olarak gösterilebilir. Mu'tezile'nin tövbe etmeden ölen büyük günah sahibi her insanın cehennemde ebedî kalacağı düşüncesini savunmasına karşılık, İslâm âlimlerinin büyük çoğunluğu cehennemin sonsuza dek sürüp gideceği, günahkâr müminlerin ise cezalarını çektikten sonra cennete girecekleri kanaatine sahiptir.¹⁰⁰ Kurtubî bu genel kanaati taşıyan âlimlerden biri olarak günahkâr müminler için cehennemin ebedîliğinin söz konusu olamayacağını şefaathane anlayışı çerçevesinde ele aldığı âyetlerden hareketle delillendirmiştir. “Rabbini dilediği hariç, onlar gökler ve yer durdukça o ateşte ebedî kalacaklardır. Rabbini gerçekten istediğini yapar.”¹⁰¹ âyetinde ebedî olarak azap göreceklere kâfirlerden oluşacağı düşüncesini paylaşan Kurtubî, istisna ifadesinin ise günahkâr müminlerin cehennemden çıkarılacaklarına işarette bulunduğunu ifade etmektedir.¹⁰² Kurtubî ulaştığı bu sonucu, cehenneme giren müminlerin ateşte yanıp kömür haline gelmelerinin ardından cehennemden çıkarılarak cennete kavuşacaklarını bildiren hadis çerçevesinde delillendirmektedir.¹⁰³ Ona göre bu süreç günahkâr müminlerin imanları ve Hz. Peygamber'in kendileri hakkındaki şefaathane sayesinde gerçekleşecektir.

⁹⁷ Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/50.

⁹⁸ et-Tûr 52/21.

⁹⁹ Kurtubî, *el-Câmi'*, 5/50.

¹⁰⁰ Mustafa Altundağ, “Kur'an'da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği”, *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmi Mecmuası* 7 (2007), 41.

¹⁰¹ Hûd 11/107.

¹⁰² Kurtubî, *el-Câmi'*, 9/66.

¹⁰³ Müslim, “İman”, 306; İbn Mâce, “Şefaathane”, 37; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/135.

Benzer şekilde “Artık Allah’a ve resulüne isyan edenler bilsinler ki, içinde ebedî kalacakları cehennem ateşi onları beklemektedir.”¹⁰⁴ âyetinde ilâhî tehdidin “ebedilik” kaydıyla tahsis edilmesi, işlenen günahların diğerlerinden farklı olarak ağır ve bal ve sorumluluk gerektirdiğine vurgu yapmaktadır. Bu nedenle Kurtubî âyette zikredilen isyan ile şirke vurgu yapıldığını söyleyerek, cehennemde ebedî bir şekilde azaba uğrayacakların İslâm dairesi dışındaki dinî grup ve kitleler olduğuna işarette bulunmuştur. Kurtubî isyan eyleminin şirkin dışındaki günahları kapsamına aldığı yorumu yapıldığı takdirde “onlar orada ebedî kalacaklardır” ifadesinin “affedilmeleri ya da şefaate nail olmaları müstesna” şeklinde anlaşılması gerektiğini, bu nedenle iman edenlerin muhakkak surette affedilerek cehennemden çıkarılacağını belirtmiştir.¹⁰⁵ Kurtubî bu hususu Mâide sûresi 34. âyette teyit ederek, bir müminin günahının büyüklüğü sebebiyle cezasının büyük olmakla birlikte şefaât veya başka şekillerde kendisine ilâhî af yolunun açılacağını, iman edenler için ebedî bir şekilde cehennemde kalma gibi bir durumun kesinlikle söz konusu olmayacağını tekrarlamıştır.¹⁰⁶ Görüldüğü gibi Kurtubî müminlerin şefaât ile affedilerek cennete gireceği ön kabulünden hareketle cehennemin kâfirler için ebedî olacağı sonucuna ulaşmıştır.

Kurtubî bu sonucu sadece hüküm ve yargı niteliğindeki ilâhî beyanlardan değil cehennemden çıkarılan müminlerin cennete girmesi karşısında hayal kırıklığı yaşayan, mahcubiyet ve pişmanlıklarını izhar eden müşriklerin tavır ve tutumları çerçevesinde de delillendirmeye çalışmıştır. Örneğin “Şimdi bizim ne şefaâtçilerimiz var ne de samimi bir dostumuz. Ah keşke bizim için bir dönüş daha olsa da müminlerden olsak.”¹⁰⁷ ifadelerinde cehennemliklerin kötü eylemlerinden pişmanlık duyarak dünyaya dönüş talebinde bulunmaları Kurtubî’ye göre meleklerin ve sâlih kişilerin günahkâr müminler için şefaât etmeleri onların da bu sayede cehennemden kurtulmaları sırasında vuku bulacaktır.¹⁰⁸ Müşriklerin dünyaya dönme talep ve temennisi bu bakımdan kendilerine de şefaât edecek kişilerin bulunması için iman etme çabasına yöneliktir. Bu hususu Kurtubî’nin aynı zamanda “O gün hiçbir dostun dostuna bir faydası dokunmaz, onlar başka yerden de yardım görmezler, ancak Allah’ın rahmetine mazhar olanlar müstesna.”¹⁰⁹ âyetinde belirginleştirdiği de söylenebilir. Zira bu ifadeler yakın akrabası olsa dahi müminler dışında hiç kimseye birbirine şefaât etme izni verilmeyeceğini vurgulamaktadır.¹¹⁰ Şefaatin sadece müminler için fayda sağlayacağını dile getirilmesi ise kâfirlerin cehennemden kurtulmasının imkânsızlığına işaret etmektedir. Bu nedenle Kurtubî “artık şefaâtçilerin şefaati onlara fayda vermez.”¹¹¹ âyetinde şefaatin fayda vermeyeceği kitle olarak kâfirlere işaret etmiştir. Zira tevhid ehlinde birtakım kimselere günahları sebebiyle azap edildikten sonra şefaât edilecek, ardından Allah

¹⁰⁴ el-Cin 72/23.

¹⁰⁵ Kurtubî, *el-Câmi*’, 19/18.

¹⁰⁶ Kurtubî, *el-Câmi*’, 6/103.

¹⁰⁷ eş-Şuarâ 26/100-102.

¹⁰⁸ Kurtubî, *el-Câmi*’, 13/79.

¹⁰⁹ ed-Duhân 44/41-42.

¹¹⁰ Kurtubî, *el-Câmi*’, 11/99.

¹¹¹ el-Müddessir 74/48.

Teâlâ merhameti ile onları cehennemden çıkaracaktır.¹¹² Dolayısıyla Kurtubî insanların âhirette dost ve yakınlarına yardım edemeyeceği şeklindeki ifadeleri, şefaatin kâfirler için fayda sağlamayacağı gerçeğiyle ilişkilendirerek müşriklerin müminlerin aksine hiçbir şekilde cehennemden kurtulamayacakları, ebedî olarak orada kalacakları hükmünü delillendirmiştir.

Diğer taraftan Kurtubî şefaât düşüncesi ile aynı zamanda müşriklerle birlikte bazı müminlerin günahları sebebiyle cehenneme gireceğini teyit etmektedir. Şöyle ki “*Yakıtı insanlar ve taşlar olan ateşten sakının; o, inkârcılar için hazırlanmıştır.*”¹¹³ ifadesinin zâhiri, kâfir olmayanların cehenneme girmeyecekleri şeklinde bir anlam ihtiva etse de Kurtubî’ye göre Kur’an’da gerek günah işleyenler için yapılan tehditler gerekse günahları sebebiyle azaba uğratılan müminlere şefaât edileceğine dair haberlerin varlığı, cehennemin müşriklerden ibaret olmayacağına vurgu yapmaktadır.¹¹⁴ Bu durum müminlerin cehennemden kurtularak cennet hayatına başlayacağı süreci tanımladığı için ilâhî mükâfat unsuru olmanın yanı sıra şefaât öncesinin, işlenen günahların şiddetli bir şekilde cehennemde cezasının çekildiği döneme tekabül etmesi sebebiyle bazı müminlerin azap göreceği uyarı ve tehdidini de içermektedir. Kurtubî bu noktada şefaât edileceklerin af ve mağfirete nail olma sürecinden ziyade “Allah bizi cehenneme girmekten muhafaza buyursun” diyerek konunun ilâhî tehdit boyutuna vurgu yapmaktadır.¹¹⁵ Benzer şekilde Kurtubî’nin “*Rabbimiz, bize bu dünyada da iyilik ver, öteki dünyada da iyilik ver; bizi cehennem azabından koru.*”¹¹⁶ şeklindeki dua ifadelerine yaklaşımında da bu hususa işaret ettiği söylenebilir. Zira ona göre bu duanın maksadı, kişinin mâsiyetleri sebebiyle cehenneme girecek kişilerden ya da daha sonra şefaât ile cehennemden çıkarılacak kişilerden olmamasına yönelik istek ve talep niteliğindedir.¹¹⁷ Dolayısıyla Kurtubî şefaât düşüncesi çerçevesinde günahkâr müminler için cehennemin ebedî olmayacağı hükmüne ulaşsa da müminlerin cehennemden çıkarılmalarının öncesinde günahları sebebiyle azaba uğramalarını göz önünde bulundurduğu için bu durumun aynı zamanda uyarı ve korkutma anlamındaki “terhîb” yönüne vurgu yapmıştır.

¹¹² Kurtubî, *el-Câmi*’, 19/57.

¹¹³ el-Bakara 2/24.

¹¹⁴ Kurtubî, *el-Câmi*’, 1/164.

¹¹⁵ Kurtubî, *el-Câmi*’, 3/178.

¹¹⁶ el-Bakara 2/201.

¹¹⁷ Kurtubî, *el-Câmi*’, 2/286.

SONUÇ

Kurtubî, tefsirinde müntesibi olduğu Ehl-i Sünnet'in görüşleri doğrultusunda şefaât konusuna yaklaşmış, bu çerçevede diğer müfessirler gibi Mu'tezîle'nin şefaati ilâhî mükâfat unsuru olarak sadece müminlerin derecelerini arttırmakla sınırlandıran yaklaşımını çeşitli açılardan eleştirmiştir. O, Mu'tezîle'nin aksine tövbe etmeden ölen günahkâr müminlerin veya müminlerden günahlarının cezasını çekmek üzere cehenneme girenlerin de şefaate mazhar olacaklarının altını çizmektedir. Meşhur hadis ve haberlerden oluşan rivayetler Kurtubî'nin bu kapsamdaki görüşlerini delillendirmede yararlandığı en önemli kaynakların başında gelmektedir. Bu nedenle Kurtubî'nin şefaât ile ilgili âyetleri değerlendirmede hareket noktası, Kur'an ifadelerinin zâhiri anlamından ziyade konuyla ilgili rivayet malzemesidir.

Şefaatle ilgili âyetlerdeki muhtevayı irdelediğinde ise Kurtubî, Ehl-i Sünnet'in görüşlerini tahkim ve teyit etmenin yanı sıra nüzûl dönemindeki şirk anlayışına dayalı şefaât düşüncesinin tashihine yönelik çeşitli bilgi ve mesajlara da vurgu yapmıştır. Bu çerçevede ilk olarak putların şefaât edeceği anlayışının hiçbir temeli ve dayanağı bulunmadığını delillendirmiştir. Kurtubî diğer müfessirlerden farklı olarak müşriklerin zanna uyduğunu belirten ifadelerinin büyük bir bölümünü putların şefaatinin imkânsızlığına dayanak göstermiştir. Bunun yanı sıra Kurtubî peygamber ve meleklerin şefaatinin Allah'ın izin ve yetkisine bağlayan âyetlerin işaret ve delaletlerinden yola çıkarak putların şefaât edemeyeceği nihaî hükmüne ulaşmakta, bu düşüncüyü delillendirmektedir. Şefaate istisna edatlarıyla izin veren âyetlerdeki imanla ilgili ayırıcı nitelikleri ise Kurtubî hem şefaât yetkisi verileceklerle hem de kendisi için şefaati talep edileceklerle dönük olmak üzere geniş perspektiften ele almakta, bu kapsamdaki görüş ve yorumlarla ilgili herhangi bir tercihte bulunmamaktadır. Zira Kurtubî'nin buradaki amacı müminler dışında şefaatin hiçbir anlam ve öneme sahip olmadığı hakikatini dillendirmektir.

Kurtubî konuyla ilgili düşünceleri sadece âyetler çerçevesinde şefaatin kapsam ve mahiyetini belirleme hedefinden ibaret değildir. O inanç esaslarına taalluk eden bazı konularda şefaatle ilgili bilgi birikiminden yola çıkarak birtakım hüküm ve yargılara ulaşmakta ya da bunları delillendirmektedir. Şefaati Yüce Allah'ın şefaât etme izni verdiği kimsenin şeref ve değer gördüğü ulvî bir makam olarak niteleyen Kurtubî kıyamet günü hesabın kolaylaştırılması amacıyla Hz. Peygamber'in yapacağı şefaati onun efdaliyetine işaret eden en önemli delil olarak kabul etmiştir. Şefaatin kişinin Allah nezdindeki değerinin en önemli göstergesi olması bakımından Kurtubî Hz. Peygamber'e mahsus şefaatin kapsamını olabildiğince genişletmiştir. Aynı anlayışın izdüşümü olarak ilâhî mükâfatın eşsizliğini vurgulamak için Kur'an'da müphem bırakılan ifade ve ibareleri de Kurtubî, müminlerden sâlih kişilere bahşedilecek şefaât yetkisi ile açıklamıştır.

Kurtubî'nin cehennem için ebedî olacağı düşüncesini şekillendirmede müracaat ettiği en önemli kaynaklar şefaatle ilgili hadis ve rivayetlerdir. Günahkâr müminlerin şefaât ile cehennemden kurtulacak olması sebebiyle cehennem için ebedî

olacağına vurgu yapan âyetleri Kurtubî müşriklere dönük bir şekilde tahlil etmiştir. Ancak şefaât öncesinin işlenen günahlardan dolayı azabın gerçekleştiği bir sürece tekabül etmesi Kurtubî'nin bu durumu mükâfattan ziyade ilâhî terhîb açısından değerlendirmesine de sebep olmuştur. Dolayısıyla dinin çeşitli alanlarında çıkarımda bulunmaya imkân sağlaması bakımından Kurtubî'nin şefaât düşüncesinin tefsirinde merkezi bir öneme sahip olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut-Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 2001.

Altundağ, Mustafa. "Kur'an'da Müşkil Bir Mesele: Cehennem Azabının Ebediliği". *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin İlmî Mecmuası* 7 (2007), 41-88.

Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mesûd el-Ferrâ. *Meâlimü't-tenzîl*. thk. Halid Abdurrahman el - Akk-Mervan Sevar. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 1987.

Beyzâvî, Nâsırüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.

Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Mahmud Muhammed Nassar. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2015.

Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd. *Tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-Arabiyye*. thk. Muhammed Tâmir. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2009.

Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Darânî. 4 Cilt. Riyad: Dâru'l-Muğnî, 2000.

Derveze, Muhammed İzzet. *Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı*. çev. Mehmet Yolcu. 2 Cilt. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2011.

Düzenli, Yaşar. *Üslub ve Semantik Açısından Kur'an ve Şefaât*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2. Basım, 2008.

Ebû Dâvûd, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *es-Sünen*. thk. Heysem b. Nizâr Temîm. Beyrût: Dâru'l-Erkâm, 1999.

Ebû Hayyân el-Endelüsî, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf. *el-Bahru'l-muhîl*. thk. Adil Ahmed el-Mevcûd. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.

Ebüs-suûd Efendi, Muhammed b. Muhammed b. Mustafâ. *İrşâdü'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Hâlid Abdulğânî Mahfûz. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.

Ertuğrul, Yakup - Akgüç, Ahmet. "Fahreddin Râzî'nin Şefaât Konusunda Mu'tezile Eleştirisi". *Mevzu Sosyal Bilimler Dergisi* 11 (2024), 267-298.

Fahreddîn er-Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîhu'l-gayb*. thk. Seyyid İmrân. 16 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012.

Gecit, Mehmet Seyid. "Mu'tezile'nin Şefaât, Nesih ve Keramet Konularındaki Âyetlerle İlgili Te'villerinin Analizi". *Genç Mütefekkirler Dergisi* 4/1 (2023), 184-203.

Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Muhammed b. İbrâhîm. *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl*. thk. Abdüsselâm Muhammed Ali Şâhîn. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2010.

İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdü'l-Hak b. Gâlib el-Endelüsî. *Muharrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-Kitâbi'l-azîz*. thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn b. Zekerıyyâ el-Kazvînî. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârun. 6 Cilt. b.y.: Dâru'l-Fikr, 1979.

İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.

İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.

İbn Manzûr, Cemâleddîn Ebi'l-Fadl Muhammed b. Mükrim el-Ensârî. *Lisânü'l-Arab*. thk. Âmir Ahmed Haydar. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *Zâdü'l-mesîr fî ilmi't-tefsîr*. thk. Ahmed Şemseddîn. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009.

İlyas Üzüm. "Makâm-ı Mahmûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/413-414. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Kâdî Abdülcebbâr, Ebu'l-Hasan b. Ahmed el-Hemedânî el-Esedâbâdî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1988.

Kaplan, Abdurrahim. "İbn Atıyye Tefsirinde Şefaat". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2020), 149-175.

Karaman vd., Hayreddin. *Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2014.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Sâlim Mustafa el-Bedrî. 21 Cilt. Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2014.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire*. thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrahim. Riyâd: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1425.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd es-Semerkandî. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. thk. Mecdî Beslûm. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2005.

Mâverdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Abdü'l-Maksûd b. Abdi'r-Rahîm. 6 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen el-Beşîr el-Ezdî el-Belhî. *Tefsîrû'l-kebîr*. thk. Ahmed Füreyd. 3 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.

Müslim, Ebu'l-Hüseyn el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2011.

Narol, Süleyman. "Fahreddin Razi ve Kadi Abdülcebbâr'ın Şefaat Konusundaki Ayetlere Yaklaşımı ve Değerlendirilmesi". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/26 (2015), 125-144.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî. *es-Sünen*. thk. Ahmed Şemseddîn. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013.

Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân*. thk. İbrahim Şemseddîn. Beyrût: Müessesetü'l-A'lemî, ts.

Sâbûnî, Muhammed Ali. *Safvatü't-tefâsir*. 3 Cilt. Kâhire: Dâru's-Sâbûnî, 2009.

Süyûtî, Celâluddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr. *ed-Dürri'l-mensûr fî tefsîri'l-me'sûr*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2010.

Şen, Mustafa. "Maturidi'nin Tefsiri Bağlamında Şefaât". *EKEV Akademi Dergisi* 22/73 (2018), 485-512.

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'an*. 12 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2010.

Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b.Ömer. *Şerhu'l-'Akâ'id'in-Nesefî*. thk. Ali Kemal. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2014.

Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. *el-Câmiu's-sahîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2014.

Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-basît*. thk. Muhammed b. Hamd el-Muheyimîd. 25 Cilt. Riyâd: Câmi'atü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1430.

Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. 4 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2012.